

Харьковское областное отделение
Всеукраинской общественной организации
«Союз археологов Украины»

ХАРЬКОВСКИЙ ИСТОРИКО- АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК

ВЫП. 25

Харьков
Мачулин
2020

населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ: Академперіодика.

4. Кызласов И. Л. 1994. Рунические письменности евразийских степей. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.

5. Майко В. В. 2018. Раннесредневековый тюркский рунический алфавит. Постановка проблемы. История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тез. Докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.). Харьков, 136–139.

6. Мудрак О. А. 2017. Основной корпус восточноевропейской руники. Хазарский альманах. 15, 296–416.

7. Турлей Г. Ф. 1936. Полезные ископаемые бассейна р. С. Донец. В: Геологический очерк бассейна реки Донца. Харьков; Киев, 145–195.

ПОСЕЛЕННЯ "МОХНАЧ-Х" В ОКОЛИЦЯХ ГОРОДИЩА МОХНАЧ

Саяний М.І., Колода В.В., Свистун Г.Є.

Стаття вводить до наукового обігу матеріали щодо нового відкритого селища Мохнач-Х в околицях городища Мохнач. Вказана пам'ятка збільшила загальну кількість відкритих навколо нього поселень-сателітів до 21. Пам'ятка відноситься до салтівської археологічної культури і за наявними матеріалами датується VIII – початком IX ст. Дане поселення є одним з 19 селищ Хозарського періоду. Його особливість полягає в тому, що воно є лише другим ремісничим поселенням за часи існування цього мікрорегіону в межах лісостепової зони Хозарського каганату. Матеріали свідчать про розвиток тут чорної металургії і, можливо, ковальства та бронзоліварництва.

Ключові слова: салтівська археологічна культура, пенківська археологічна культура, Хозарський каганат, Мохнач, чорна металургія.

Саяний М.И., Колода В.В., Свистун Г.Е. Поселение Мохнач-Х в округе городища Мохнач.

Статья вводит в научный оборот материалы нового открытого селища Мохнач-Х в округе городища Мохнач. Указанный памятник увеличил общее количество открытых вокруг него поселений-сателлитов до 21. Памятник относится к салтовской археологической культуре и за имеющимися материалами датируется VIII – началом IX вв. Данное поселение является одним из 19 селищ Хазарского периода. Его особенность состоит в том, что это лишь второе ремесленное поселение, которое существовало здесь в то время, когда данный микрорегион входил в состав лесостепной зоны Хазарского каганата. Материалы свидетельствуют о развитии здесь чёрной металлургии и, возможно, кузнечного и бронзолитейного производства.

Ключевые слова: салтовская археологическая культура, пенковская археологическая культура, Хазарский каганат, Мохнач, чёрная металлургия.

Починаючи з досліджень Б. А. Рыбакова в 1950 р. [11, с. 77], поселення навколо городища отримують літерну нумерацію за кириличною абеткою. Тому дане поселення - це селище Мохнач-Х ("ха"), воно є 21-м за порядком виявлення.

Sajanyi M.I., Koloda V.V., Svistun, G.Y. Mochnach-X settlement in the area of the Mochnach hillfort.

The article implements the data on the newly discovered Mochnach-X settlement in the area of the Mochnach hillfort into the science. The mentioned site enlarged the general quantity of the found nearby satellite settlements to 21 ones. The site belongs to the Saltov archaeological culture, and is dated back to VIII-beginning of IX centuries on the basis of the available materials. This settlement is one of 19 settlements of the Khazarian period. Its main feature is that this is only the second craft settlement that existed here in the times, when this microregion was a part of the forest-steppe zone of the Khazar Khaganate. The data point to the development of iron industry and probably forging and bronze-casting manufacture.

Key words: Saltov archaeological culture, Penkovka archaeological culture, Khazar Khaganate, Mochnach, iron industry.

Однією з найбільш досліджених лісостепових пам'яток салтівської культури є городище Мохнач, що розташоване в однойменному селі Зміївського району на Харківщині. Дослідження городища, які проводилися починаючи з середини минулого століття [Горбаненко, Колода 2013, с. 22–24; Колода 2018, с. 20–21]. Окрім цього, проводилась робота по виявленню селищ на навколишніх територіях, що час по часу збільшувало кількість відкритих селищ, діяльність населення яких в той чи інший спосіб і у різні часи була пов'язана з городищем (Колода, Колода 2001; Колода 2017; 2018). Відкриттю та характеристиці нового поселення в окрузі Мохначанського городища й присвячена дана публікація. За літерною нумерацією кириличної абетки воно отримало порядкову назву – селище "Мохнач-Х". Перші відомості про нього були надані директором Зміївського краєзнавчого музею М.І. Саяним навесні 2018 р. Восени того ж року група авторів виїхала для огляду та фіксації поселення. Здобуті матеріали були передані до Навчально-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди та знайшли своє відображення у звіті, що зберігається в Інституті археології НАН України (Колода 2019, с. 20–24). У 2019 р. поодинокі матеріали з цього ж поселення потрапили

до Зміївського краєзнавчого музею. Проведені роботи та отримані артефакти дають змогу проаналізувати нову пам'ятку.

Поселення Мохнач-Х розташоване в 3 км на захід від городища, на західній експозиції мисового майданчика, який є складовою частиною східного схилу балки Березовий Яр (рис. 1). Останній тягнеться з півночі на південь і впадає зі сторони правого берега в заплаву Сіверського Дінця. У південно-західного краю підосви мисового майданчика існує джерело. Безпосередньо на території пам'ятки

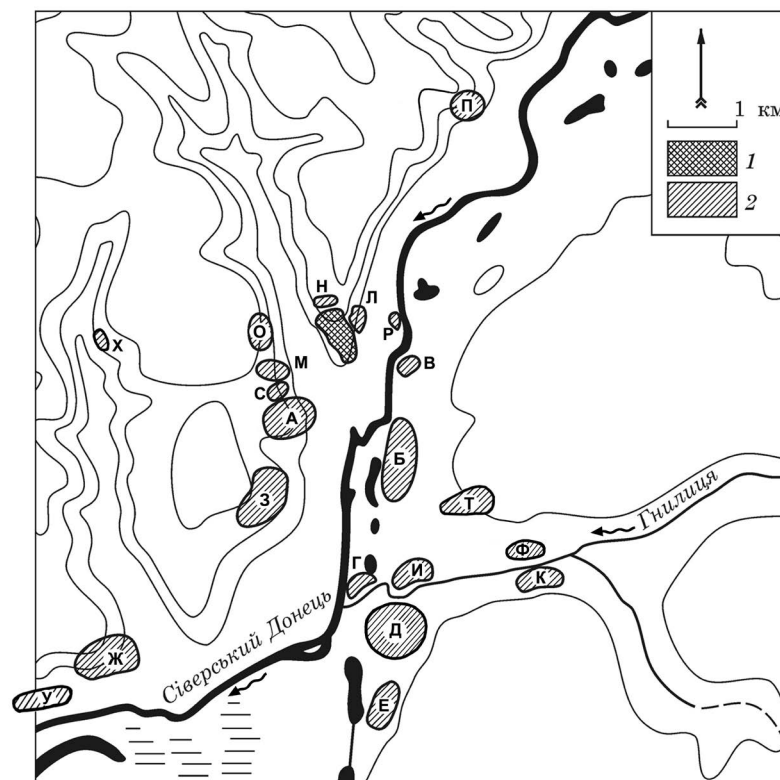

Рис. 1. Карта-схема розташування відомих селищ навколо городища Мохнач. Умовні позначки: 1 – городище, 2 – селище.

декілька років тому була здійснена вирубка лісу, а ця територія підготована під висадження нових саджанців, для чого були проведені земельні роботи: пробита дорога для вивозу деревини та пропахані борозни під висадку. Це призвело до оголення артефактів раннього середньовіччя та нового часу. На основі розповсюдження підйомного матеріалу були визначені орієнтовні межі поселення: його розміри по лінії північ-південь складають 235 м; по лінії захід-схід – 115 м. Його площа становить близько 2 га.

З метою з'ясування характеру ґрунтових нашарувань археологічної пам'ятки були здійснені зачистка краю спланованої ґрунтової дороги та закладено шурф в західній частині поселення. Зачистка довжиною 2 м виявила незначний за потужністю культурний шар, який разом з дерниною денної поверхні складав 15–20 см сірого лісового ґрунту. Поряд із зачисткою на дорозі були знайдені шматки розколотого ротаційного жорна. Найбільший уламок дав змогу провести його графічну реконструкцію (рис. 2: 7; 3: 6).

В поруйнованих оранкою та корчуванням поверхневих шарах ґрунту був зібраний підйомний матеріал. Перш за все, це були керамічні фрагменти від кухонних горщиків, столового, а також тарного посуду салтівської археологічної культури. Окрім цього, на поселенні виявлені й металеві артефакти, серед яких відзначимо два уламки від колб-тиглів залізоторбних салтівських горнів лісостепоного типу (Колода 1999, с. 59–96] – обидва від плечових частин колби-тигля – вагою 381 та 530 грамів. Вони розташовувалися на незначній глибині поряд одна одної (рис. 2: 5, 6). Саме на місці знаходження дрібних шматочків кричного заліза, згаданих вище фрагментів колб-тиглів та чорнометалургійних шлаків і було закладено шурф з метою виявлення чорнометалургійного або ковальського комплексу.

В межах шурфу, рівно як і в межах вище описаної

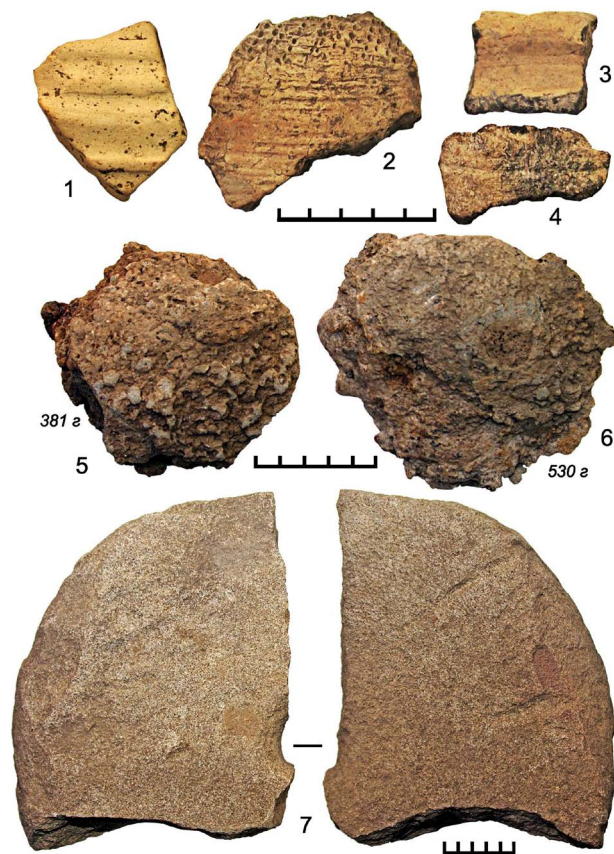

Рис. 2. Підйомний матеріал з селища Мохнач-Х (фото): 1–4 – кераміка, 5–6 – залізо, 7 – пісковик.

зачистки оголення культурного шару, артефактів виявлено не було. В шурфі були виявлені наступні відкладення: під дереном потужністю 5 см залягав шар лісового сіроземи завтовшки 10–12 см. Він перекривав лінзу перевідкладеного білуватого піску максимальною потужністю 15 см, яка покоїлась на суглинку, що являє собою давню денну поверхню. Останній в свою чергу, залягав поверх щільної коричневої материкової глини.

Не зважаючи на те, що шурфування та зачистки не дали знахідок, наявність артефактів з підйомного матеріалу

дає можливість культурно-хронологічної та історичної інтерпретації поселення з малопотужним культурним шаром. Наявність уламків гофрованих амфор (рис. 2: 1), кухонних горщиків з горизонтально прокресленими прямими лініями (рис. 2: 2, 4), а також прикрашанням відбитком зубчастого гребінцевого штампу по плечу чи вінцю (рис. 2: 2, 3) дає змогу віднести культурний шар до раннього середньовіччя (салтівська археологічна культура кінця I тис. н.е.). Не суперечать цьому й дрібні уламки сіроглиняного столового посуду з лощеним орнаментом.

Серед залізних виробів, що пов'язані із діяльністю салтівського населення, окрім вище згаданих криць, слід відзначити фрагменти залізних пластин від клепаного казана, невелику мотичку з вертикально незамкненою втулкою (рис. 3: 1) та залізний гачок (рис. 4: 2), які мають стійкі аналогії саме серед старожитностей салтівської археологічної культури, що репрезентує на нашій території рештки матеріальної та духовної культури Хозарського каганату. Серед виявлених ранньосередньовічних знахідок на поселення є пошкоджена (частково оплавлена) пальчаста фібула (рис. 4: 1), яка своїм походженням пов'язана із передсалтівським часом, а саме: з пенківською археологічною культурою (VI – початок VIII ст. н.е.).

Розплавлена верхня частина фібули дещо ускладнює її типологічну інтерпретацію, рівно як і пошук аналогій, та все ж... Виходячи з решток верхнього щитка, це п'ятипальчаста фібула зі стилізованим зооморфним зображенням (голова змії) внизу нижнього щитка. Обидва щитки мають волутоподібний орнамент. На нижньому наявні три пари декоративних відростків. Означена знахідка відноситься до значного кола так званих "малих пальчастих фібул", які мають дунайське походження та датуються другою половиною VI – VII ст. н.е. (Гавритухин 1991, с. 131; Родинкова 2010, с. 266]. Однак, у східному ареалі свого розповсюдження доживають до середини

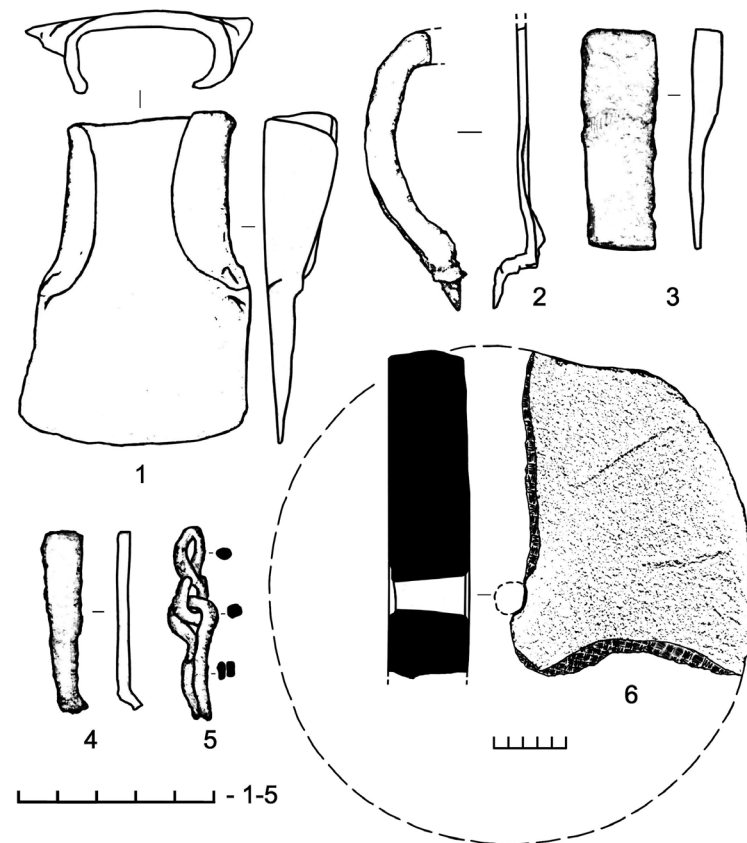

Рис. 3. Підйомний матеріал з селища Мохнач-Х (замальовка): 1–5 – залізо, 6–6 – пісковик.

VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 70–79). Не зважаючи на те, що їх основний хронологічний діапазон збігається із "антськими скарбами" першої хронологічної групи, вони там мало присутні. Причина цього криється в тім, що вони почали виходити з моди (вжитку) ще до скарбоутворення и найчастіше зустрічаються у скарбах "сировинного" характеру чи так званих "скарбах ювелірів". (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 116–122]. Окрім цього зазначимо, що чимала група таких фібул (хоча в своїй більшості їх щитки орнаментовані концентричними колами

або цяточками) відноситься до так званого "дніпровського" типу (Приходнюк 2000, с. 53–55, рис. 2), який є найбільш характерний для другої половини VII ст. (Приходнюк 2005, рис. 97). Використання волоти в орнаментатії нижнього щитка п'ятипальчастих фібул ми можемо спостерігати на аналогічних за призначенням виробів з Каневщини, Сміли, Букрина, Чигирини та Берестовки (Приходнюк 1998, рис. 64: 1, 2; 65: 1, 3; 68: 6) та Пастирського городища (колекція О.О. Бобринського) (Приходнюк 2005, рис. 31: 2) – всі вони є поодинокими або випадковими знахідками. Значно рідше вони відомі в комплексах: Мартинівський скарб (Приходнюк 2001, рис. 50: 1, фото 19: 3] та Полтавський скарб 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016).

Таким чином, знахідка пошкодженої фібули на селищі Мохнач-Х поповнила корпус малих пальчастих фібул антських часів. Однак, стан її збереженості та відсутність інших артефактів пенківського часу, схиляє нас до думки, що вона не може бути основою датування нового поселення. Скоріш за все, дана фібула виконувала роль сировини для місцевих майстрів салтівського часу. Хоча її наявність схиляє нас до думки, що салтівський період даного селища слід датувати ранніми часами існування цієї археологічної культури – VIII – початок IX ст.

Знахідки нового часу позбавлені кераміки, що ставить під сумнів наявність тут житлової зони в означену пору. Цей період презентований рядом залізних виробів: фрагментом залізної підковки для чобота (рис. 3: 2), клином для сокири (рис. 3: 3), та фрагментом цівки з фіксатором-скобою (рис. 3: 5). Окрім того, серед зібраного матеріалу нового часу були виявлені окремі уламки залізних речей незрозумілого призначення (наприклад: рис. 4: 4). Ці знахідки можуть бути орієнтовно датовані в межах XVIII – XIX ст. Наявні матеріали нового часу свідчать, скоріш за все, що поселення Мохнач-Х в новий час навряд-чи було місцем постійного людського проживання. Не виключено, що дане місце

Рис. 4. Знахідки з селища Мохнач-Х, що передані до Зміївського краєзнавчого музею: 1 – бронза, 2 – залізо.

було лише господарчою зоною місцевого населення з тимчасовою присутністю людини у літню пору року, чому сприяло наявність тут природного питного джерела.

Таким чином, нове селище Мохнач-Х поблизу городища Мохнач збільшило загальну кількість відкритих навколо нього поселень-сателітів (таблиця-1). Знаковим є те, що на ньому присутній значний матеріал салтівської культури (Хозарського періоду існування цього мікрорегіону), який свідчить про розвиток ремесла: чорна металургія і, можливо, ковальство та бронзоліварництво. Це друге, після селища Мохнач-П (Колода 2010а; 2010b), ремісниче поселення у загальній сільськогосподарській окрузі городища Мохнач за часи його існування в межах лісостепової зони Хозарського каганату.

І ще, звертаюсь до археологів, що працюють на теренах Харківщини та Слобожанщини взагалі: Ваші роботи щорічно призводять до відкриття нових пам'яток, які слід вводити до наукового обігу не лише в довідковому видання на кшталт щорічника «Археологічні дослідження в Україні», а більш розлого, з аналізом. Найбільш повному і поки єдиному регіональному довіднику з переліком пам'яток археології Харківщини (Шрамко, Міхеев, Грубник-Буйнова 1977) вже близько півстоліття, а більшість інформації по виявленню нових пам'яток осідає і осідає в наукових архівах, що недоступні широкому науковому загалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавритухин И.О. 1991. Пальчатые фибулы пражских памятников Поднепровья. Древности Северного Кавказа и Причерноморья. Москва: Государственный музей искусств народов Востока, с. 127–142.
2. Горбаненко С.А., Колода В.В. 2013. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. – Київ: Інститут археології НАН України.
3. Колода В.В. 1999. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. Харьков: РЦНИТ.
4. Колода В.В. 2010а. Исследование ремесленного центра салтовской культуры. Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ; Луцьк: Інститут археології НАН України, с. 215–217.

Таблиця-1. Селища навколо городища Мохнач

Назва	Кам'яна доба	Бронзова доба	Рання залізна доба	Черняхівська культура	Пеньківська культура	Салтівська культура	Романська культура	Новий час	Дослідження: розкопки (Р), шурфування (Ш), зачистки (З)
А						++	+		Р
Б		+				++		++	Р
В		+				++		+	Ш
Г			+			+		++	
Д		+	+			+		++	
Е		+	+			+		++	
Ж			+		+	+		+	
З			+						
И		+				+			
К			+			++			
Л						+			Ш
М			+						Ш
Н						+			
О						+			Ш
П		+			+	++			Р
Р	+	+				+			З
С						+		+	
Т		+				++			Р
У		+				++			Р
Ф		+		+		++		+	Ш
Х					?	+		+	Ш, З
Всього	1	10	7	1	2	19	1	9	

Примітки: + – наявність артефактів певного часу (культури).

++ – домінування знахідок певного часу (культури)

5. Колода В.В. 2010b. Селище "Мохнач-П" в раннесредневековой поселенческой структуре городища Мохнач. Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков: ООО "НТНТ", с. 72.

6. Колода В. 2017. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач на різних етапах його існування. Наукові студії. 10. Освоєння простору: житло, поселення регіон. Винники; Жешів; Львів: Априорі, с. 91–106.

7. Колода В.В. 2018. Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи. Вісник Харківського національного університету. Серія "Історія". 54, с. 179–188.

8. Колода В.В. 2019. Звіт про роботу на городищі в с. Мохнач Зміївського району Харківської обл. у 2019 р. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64.

9. Колода В.В., Горбаненко С.А. 2018. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ: Академперіодика.

10. Колода В.В., Колода Т.О. 2001. Старожитності с. Мохнач та

його округи. Археологічний літопис лівобережної України. 2, с. 42–45.

11. Приходнюк О.М. 1998. Пеньковская культура (Культурно-хронологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет,

12. Приходнюк О.М. 2000. Фибулы Пастырского городища. Археология Восточной Европы. 14. Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Воронеж: Издательство Воронежского университета, с. 48–73.

13. Приходнюк О.М. 2001. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ; Чернівці: Прут.

14. Приходнюк О.М. 2005. Пастирське городище. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

15. Родинкова В.Е. 2010. Пальчатые фибулы из Южного Побужья. Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н.э. Проблемы и материалы. 13. – Раннеславянский мир. Москва: Институт археологии Российской академии наук, с. 261–276.

16. Супруненко О.Б., Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. 2016. Комплекс кола "Мартинівки" з Полтави (полтавський скарб 2014 р.) // In Sclavenia teera. 1. Київ: Інститут археології НАН України, с. 91–131.

17. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. 1977. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – Київ: Наукова думка.

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІСОСТЕП І БЛИЗЬКОСХІДНІ ПОХОДИ СКИФІВ

Жовтобрюх А.О.

В представленій роботі розглядається найцікавіший період ранньої історії скифів - період близькосхідних походів VII ст. до н. е. і вплив близько-східного мистецтва на матеріальну культуру самих скифів. Висувається припущення, що український Лісостеп був, так само як і Північнокавказький регіон, первинним ядром розселення скифських племен, які прийшли на його територію і підпорядкували собі населення, яке там мешкало.

В роботі представлені нові знахідки, які можуть підтверджувати участь скифських племен, що мешкали у Дніпро - Донецькому междуріччя в близькосхідних походах другої половини VII ст. до н. е.

Желтобрюх А.А. Украинская лесостепь и ближневосточные походы скифов.

В представленной работе рассматривается интересный период ранней истории скифов - период ближневосточных походов VII в. до н. э. и влияние близкосточного искусства на материальную культуру самих скифов. Выдвигается предположение, что украинская Лесостепь была, так же как и Северокавказский регион, первичным ядром расселения скифских племен, которые пришли на его территорию и подчинили себе население, которое там проживало.

В работе представлены новые находки, которые могут подтверждать участие скифских племен, обитавших в Днепр - Донецком междуречье в ближневосточных походах второй половины VII в. до н. э.

Zheltobriukh Andriy. Ukrainian forest steppe and middle eastern hikes of the scythians.

The presented work examines an interesting period in the early history of the Scythians - the period of the Middle East campaigns of the 7th century BC and the influence of Middle Eastern art on the material culture of the Scythians themselves. It is suggested that the Ukrainian Forest-Steppe was, like the North Caucasus region, the primary nucleus of the settlement of Scythian tribes, who came to its territory and subjugated the population that lived there.

The work presents new findings that can confirm the participation of